

A zsarnokság vége

Ottlik Géza: Iskola a határon

Az igazán értékes irodalmi műveknek több rétegük van, s a legkülönbözőbb megközelítéssel elemezhetők a mondanivaló lényegének megsértése nélkül. A pedagógiának feltétlenül hasznára válna, ha meg tudná érteni (olykor hasznosítani) bizonyos műalkotások neki (is) szóló üzenetét.

A híres *Ottlik*-regény: az *Iskola a határon* például – többek között – az intézményes gyerekcsoporton belül létrejövő informális érték- és normarendszer erejét bizonyítja, érzékeltetve annak rendkívül intenzív hatását a csoport struktúrállódására és az egyének életsorsára.

A határmenti katonaiskola két negyedéves növendéke, Merényi és Medve párban egy évek óta lappangó, kisebb-nagyobb összecsapásokban testet öltő konfliktus csúcspontjára ér, amely az egész évfolyam számára meghatározó jelentőségű. Úgy vélem, hogy ennek a cselekmény tetőpontját adó eseménynek pedagógiai elemzése a jelenlegi iskolai gyakorlat számára is jól hasznosítható tanulságokkal szolgál.

A regénybeli negyedévesek interperszonális kapcsolatrendszere közvetlenül az összecsapás előtt az alábbi képet mutatja (ld. ábra).

A szociogram kétközpontú szerkezetet ábrázol: a fiúk két egymástól világosan elkülönülő csoportot alkotnak.

Merényi sztárhelyzete e pillanatban elvitathatatlan. Hatalmának kezdetei a cselekményt megelőző időszakra nyúlnak vissza, hiszen a regény első oldalain megjelenő újoncok mint öröktől való, megváltoztathatatlan ténnyel szembesülnek ezzel.

A hierarchiába merevedett informális struktúra, amely a felsőbb grádicon állók feltétel nélküli elfogadásán, tiszteletén, követésén, illetve az alsóbb fokokon elhelyezkedők totális elnyomásán alapul, azért képes éveken át fennmaradni, mert az intézményes struktúra logikáját képezi le. Az alattvalói tudat kialakítása a feltétlen engedelmesség a feletteseknek, a parancsolni tudás az alacsonyabb rangúaknak, az azonos szinten állók közötti (az alárendeltek irányába nem feltétlenül kötelező) bajtársiasság a katonaiskola működésének alapelvei közé tartozik.

Az intézményes és az informális értékek, normák kapcsolódásának, pontosabban az intézményes elvárások informális szférában történő – torz – leképezésének letéteményese Schulze tiszthelyettes. Ő az, aki követelményeinek a gyerekcsoport hangadói, az "erős fiúk" támogatásával szerez érvényt, és az ő közreműködésükkel

tartja kézben, pontosabban rettegésben növendékeit. (A Schulze kezdeményezésére és támogatásával kiépülő hatalmi rendszer megingásának egyik fontos oka éppen az ő távozása az intézetből.)

Merényiék – miközben a tiszthelyettes feltétel nélküli kiszolgálóivá szegődnek – biztosítják saját totális hatalmukat a csoporton belül. Merényi szabályos despotává válik, aki hívei támogatásával gyakorol teljhatalmat társai körében. A zsarnok táborra figyelmereméltó módon rétegződik. Az öt alvezér ugyanúgy sérthetetlen, mint maga Merényi, s nem csupán közvetíti, hanem alkalmasint gyakorolja is a hatalmat. Természetesen ők sem egyformák. A gyenge testalkatú, különösen megátalkodott Varjú a legteljesebb mértékben kihasználja "tűzközelet" helyzetét, és gyakran kegyetlenebb, mint maga a vezér. A másik póluson Szabó Gerzson és Gereben Énok ellenben még viszonylag jóindulatú is tud lenni.

Merényi egyszemélyi uralmából következően – szeszélyeinek függvényében – mindig akadnak személyes kedvencei, kegyencei, akiket hosszabb–rövidebb időre kiemel az átlagsorból és előjogokkal ruház fel. Ilyen állandó kegyenc a szórakoztatón bohóckodó Mufi, és – igen rövid ideig – a lányos képű (a fiútársaságban hiányzó "másik nem" helyettesítőjének tekintett Tóth Tibor. A kegyencek helyzete rendkívül ingatag, az "uralkodó" bármely pillanatban eltaszíthatja, az átlagosnál is rosszabb helyzetbe juttathatja őket. Így jár – magánakciói miatt – Mufi, és egyik percről a másikra erre a sorsra jut Tóth Tibor is. (Az ő – sértettségéből eredő – bosszúja adja majd meg Merényi amúgy is ingatag rendszerének a kegyelemdőfést. E pillanatban még kegyvesztett kívülálló.)

A rettegésen és erőszakon alapuló rendszer egy sajátos alakja Drágh, az évfolyamelső. Ő viszonzásul az intézményes rendszerben kivívott pozíciója elismeréséért, legitimálja Merényiék hatalmát, elfogadja és – saját eszközeivel – elfogadtatja az általuk hozott törvényeket, őrzi az évek során megmerevedett hierarchiát. (Merényiék bukásával elveszti privilégiumait, a csoport átlagos tagjává válik.)

A Merényi-csoport többi tagja olyan hűséges alattvalónak tekinthető, aki a hierarchia előkelőbb pozícióinak elnyerésére, a kedvezményekhez jutás, esetleg csupán a személyes védetség reményében szolgálja ki a zsarnokot, alvezéreit és – ameddig szükséges – kegyenceiket. Elég a legkisebb ellenszegülés, kilengés, és az addig biztosságot élvező alattvaló könnyen a hierarchia legalján találhatja magát. De éppen ezért ritka az ilyenfajta engedetlenség. Ezek a fiúk általában híven őrködnek a rendszer fennmaradásán, megbízhatóan látják el a "karhatalom" feladatát. Merényi és alvezérei ugyanis ritkán piszkítják be saját kezüket, ítéleteik végrehajtását, a testi fenytések, megtorlások elvégzését alacsonyabb rangú társaikra bízzák.

A hatalom udvartartásán és "karhatalmi" rendszerén kívülrekedők többsége kényszerűségből, az ellenállást értelmetlennek ítélve törődik bele a megváltoztathatatlanba. Megkísérel teljesen "terepszínűvé" válni, óvakodik minden feltűnő megmozdulástól, nehogy magára vonja a felsőbbség haragját. Általában a túlélésre rendezkedik be, és ennek értelmében alakítja ki egyéni stratégiáit. Colalto például a hobbiához menekül, Czakó pedig a humor, a nevetés segítségével próbálja áthidalni a problémákat, súlytalaná tenni a támadásokat, elviselhetővé a feszültséget.

Both Benedekről (Bébéről) tudhatjuk meg a legtöbbet, hiszen az eseményeknek ő a krónikása, és az ő kommentárjaival ismerhetjük meg Medve Gábor titkos naplóját is. Bébé csoportbeli szerepének alakulása modellértékű. Kezdetben ösztönö-

sen lázad a megtöretés ellen, majd megkísérli megnyerni az egyik alvezért. Közeledésének visszautasítása, az ebből eredő megalázások után ő is beletörődik a helyzetébe, és egy darabig természetes adottságként fogadja és tartja be Merényiék törvényeit. Medvével és Szeredyvel alakuló barátsága segíti őt abban, hogy másképp lássa a dolgokat. Átmenetileg csatlakozik a hatalmon lévőkhöz, sikerül is feljebb kerülnie a hierachiában, s bizonyos előjogok haszonélvezőjévé válnia. Majd neki is alkalma nyílik átélni a váratlan kitaszítást és megszégyenülést. Az itt elemzett összecsapás idején egyértelműen Medve oldalán áll, és ezt követően már hívásra sem csatlakozik többé az ellenfél táborához.

Sajátos helyzetben vannak a rendszeren kívül állók. Hosszú ideig bölcs kívülállóként éli életét az intézetben Medve és Bébé barátja: Szeredy Dani. Ő az egyetlen, aki mindvégig meg tudja őrizni autonómiáját, s evvel együtt távol maradni a csatározásoktól. Ezért is van komoly súlya váratlan, mindig a döntő pillanatban és a pozitív fél mellett voksoló fellépéseinek. A konfliktus idején már a Merényiékkel szembeni ellentábor egyik központi alakja.

Mindvégig kívülálló marad Jaks Kálmán. Ő végső soron a torz hatalom áldozata. Barátját, Ötvevényit, aki éppen az ő védelmében szegül szembe a zsarnoksággal, az ezt keményen megtorló Merényiék köreműködésével távolítják el az intézetből. Jaks – magyarázható személyes okokból – nem vállalhat vele közösséget, sőt kénytelen megtagadni barátságukat. Ezért az Ötvevényi távozását követő teljes elmagányosodáshoz és kitaszítottsághoz egy nehezen feldolgozható belső konfliktus, súlyos lelkifurdalás is járul. Ezen a regény cselekménye során nem is jut túl, mindvégig elszigetelt marad.

A hierarchia legalsó szintjén helyezkednek el a kiközösítettek, akik a "páriák" sorsát kényszerülnek elviselni. Helyzetüket súlyosbítja, hogy a hatalmasok által elnyomott társaik is rajtuk torolják meg feloldhatatlan feszültségeiket, az őket nap mint nap érő sérelmeket, érvényesítve a gyengék kíméletlen és büntetlen megtiprásának embertelen törvényét. A két állandó kivetetten: Orbánon és Zámencsikén kívül többen kerülnek hosszabb-rövidebb időre ebbe az alantas helyzetbe. Ide süllyed például a kegyvesztett Mufi, az engedetlen alattvaló, Kalugyerszky, valamint Jaks Kálmán. És ezt a sorsot szánják ellenfelei Medve Gábornak is.

Medve kivetettsége azonban önként vállalt és megszolgált kivetettség. Hiszen ő az egyetlen, aki egy pillanatra sem hajlandó még színleg sem alkalmazkodni, beletörödni Merényiék rémuralmába. Hosszú időre magára is marad, kegyetlen megalázások érik. A Schulze–Merényi hatalomnak sokáig ő a céltáblája. Az idő múltával azonban – éppen következetessége miatt – szinte észrevétlenül egyre több társa fogadja el, tekintélye folyvást növekszik. Hatására mind többen vesznek részt olyan tevékenységekben, ahol Merényiék nem, illetve csak elvétve juthatnak mozgástérhez (kabaré, zenekar, újság, atlétika), s ahol az eddig megfellebbezhetetlen felsőbbrendűségük nem érvényesülhet. Medvéék fölénye tehát egy, az eddigi hatalométól független értékrend mentén válik egyre nyilvánvalóbbá. A párbaj idején Medvébe ellenfelei már nem mernek belekötöni, érzik, hogy kívül esik hatáskörükön, nincsen mód őt a hierarchia alsó szintjére kényszeríteni. Sőt pusztá léte is aláássza az évekig oly szilárd rendszert. Medve így már nem esélytelen, amikor – igaz: hirtelen támadt indulatától vezérelve – párbajra hívja az egyik sérthetetlennek tekintett alvezért:

Homolát. A korábban csak háttérből irányító Merényi ezen a ponton elveszti a fejét. Érdeemes az itt következő részletet alaposan szemügyre venni:

"...Merényi tombolt: láttam, hogy Homolát is legszívesebben megpofozná. Aztán veszedelmesen elcsöndesedett, összeszűkülött még jobban a szeme. Gyere közelébb – intett Medvének.

Medve kirántotta Homola kezéből a korbácsot, és odadobta Merényinek.

– Gyere te közelébb – mondta. Remegett a hangja. A szeme olyan feketén villogott, hogy rossz volt nézni. – Vesd le az inged!

Merényi elsápadt. Mozdulatlaná dermedve meredt Medvére.

No mi lesz? – mondta Medve. – Meg vagy ijedve? Kaphatsz egyet te is a pofádba.

Elvesztette az esztét. Soha életemben nem mertem volna kiállni még Homolával sem. Merényi hirtelen ledobta az ingét, átvette a korbácsot a jobb kezébe. Medve egy pillanatot sem várt, végigvágott rajta. Merényi ügyesen védett, és hátráltatni kezdte őt. Láttam, hogy Medve csuklóján kibomlik a zsebkeendő; bal kezével odanyúlt, lerántotta, és hátradobta valahová, nem nézte hová esik, csak az ellenfelét nézte. Valahogyan előreugrott és sikerült Merényit eltalálnia. Merényi az arcához kapott; meglépelte; földhöz csapta a korbácsot, és hátralépett. Helyet adott neki.

Zsávolynadrágban volt, ing nélkül. Bicskát rántott ki a zsebéből, kinyitotta, megmarkolta. "Térdelj le!" – parancsolta Medvének.

Gereben, Szeredy, Szabó Gerzson és én kétoldalt közellebb húzódtunk.

Háromig számolok – mondta Merényi. – Ha addig nem térdelsz le, belédvágom ezt a kést. Egy, kettő –

Homolát nem láttam. Merényi mellett csak a Varjú maradt, szorosan a bal vállánál állt, egy arasszal hátrább, s ugyanúgy nézett szembe Medvével, mint Merényi. Laczkovics Sándor és Czako is ott volt már. Én mozdultam meg vagy Gereben, vagy Szeredy, nem tudom. Abban a másodpercben fogtuk körül két oldalról Merényit, amikor Medve letérdelt. Elég szorosan. Pillanatnyi szünet támadt.

Merényi a két könyökével szétlökött bennünket. Felnevetett. "Gyáva!" ordított rá Medvére, aztán magasra emelte a bal tenyerét és belevágta a bicskáját."

Az eddig hideg, szenttelen Merényit eddig még soha semmi sem hozta ki a sodrából. Medve fellépése is váratlan, s Bébé kommentárja a nézők döbbenetét tükrözi. Medve itt látványosan szegte meg az egyik legfőbb szabályt: magára a vezérlő zsarnokra mert támadni. Merényi képtelen elviselni a vereségnek még a lehetőségét is, ragaszkodik felsőbbrendűségéhez, hatalmához, s ez magyarázza, hogy a fair playt fölrúgva próbálja Medvét megalázó helyzetbe hozni. S itt következik be a döntő fordulat. Nem csupán Medve barátai, hanem Merényi rendszerének hatalmasságai: az alvezérek is szembefordulnak a zsarnokkal, és meggátolják az önbíráskodást. Csupán Varjú marad vezére mellett. Ez az a pillanat, amikor Merényi, hogy elkerülje a látványos erkölcsi veszteséget, és tekintélyének legalább a látszatát megőrizze, nem talál más megoldást: maga ellen fordítja a bicskát.

Ezt követően Merényi nem egyeduralkodó többé. Sorsát beteljesíti Tóth Tibor kisserű bosszúja, amelynek következtében őt és alvezéreit eltávolítják az iskolából. A negyedévesek csoportja a Medve és barátai által képviselt humánusabb és igazságosabb értékrend mentén szerveződik újra.

